

BUXGALTERIYA BALANSI: TURLARI, TARKIBIY TUZILISHI VA UNGA QO'YILADIGAN TALABLAR

**AMANOVA SAFARGUL
UMMATQULOVNA,**
*Stars international
university talabasi*

**ILMIY RAHBAR: ESHONQULOV
AZAMAT ABDIRAXIMOVICH,**
*TDIU Buxgalteriyasi hisobi
kafedrası assistenti;*

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp56-62>

Annotatsiya: Ushbu maqolada buxgalteriya balansida korxonaning moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida katta hajmdagi ma'lumotlar: korxonaning mulkiy holati, moliyaviy resurslarning mavjudligi, ularning taqsimlanishi va foydalanilishi, moliyaviy natijalar(foyda)ning kapitalizatsiyasi, o'z va qarz mablag'lari, pul mablag'larining mavjudligi va holati, debitorlik va kreditorlik qarzlarning holati, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlarning holati va o'zgarishi va shu kabilar haqida ma'lumotlar taqdim qilinadi.

Kalit so'zlar: buxgalteriya balansi, aktiv, passiv, debitor, kreditor, xo'jalik yurituvchi subyekt, moliyaviy natijalar(foyda)ning kapitalizatsiyasi.

KIRISH

Buxgalteriya balansida korxonaning moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida katta hajmdagi ma'lumotlar: korxonaning mulkiy holati, moliyaviy resurslarning mavjudligi, ularning taqsimlanishi va foydalanilishi, moliyaviy natijalar(foyda)ning kapitalizatsiyasi, o'z va qarz mablag'lari, pul mablag'larining mavjudligi va holati, debitorlik va kreditorlik qarzlarning holati, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlarning holati va o'zgarishi va shu kabilar haqida ma'lumotlar taqdim qilinadi.

To'liq bo'lmagan va ishonchsiz ma'lumotlar qoidaga ko'ra korxonaning raqobatbardoshligi va moliyaviy-iqtisodiy holatida aks etuvchi noto'g'ri (xato) boshqaruv qarorlarini qabul qilishga olib keladi.

Ma'lumotlardan foydalana olmaslik, ya'ni uning asosida monitoring va tahlilni amalga oshira olmaslik to'plangan ma'lumotlarning foydasizligiga, menejmentning sifati yomonlashishiga olib keladi.

Korxona rahbarlari buxgalteriya balansini va moliyaviy hisobotning boshqa shakllarida keltirilgan ma'lumotlardan foydalana olishi, ularni o'qiy olishi, ulardagi ma'lumotlardan foydalangan holda har bir hisobot moddasi orqasidagi korxonaning haqiqiy holatini ko'ra olishlari, mablag'lar qayerdan kelib tushganligi va ular qayerda joylashganligini hamda ularning normal ish faoliyati uchun yetarliligini baholay olishlari kerak.

Xo'jalik yurituvchi subyektning to'laqonli faoliyat yuritishi va doimiy iqtisodiy o'sishi uchun doimiy ravishda uning moliya-xo'jalik holatini tahlil qilish va baholash zarur. Xo'jalik yurituvchi subyektning moliya-xo'jalik holati haqidagi hisobot ma'lumotlarini muntazam kuzatib borish korxona iqtisodiy siyosatiga o'z vaqtida tuzatishlar kiritib borishiga imkon beradi.

Shunday tahlil qilinadigan va baholanadigan hujjatlardan biri moliyaviy hisobotda asosiy o'rin egallaydigan asosiy shakllaridan biri hisoblangan buxgalteriya balansidir. Qonunchilikka ko'ra, xo'jalik yurituvchi subyektlar belgilangan muddat va hajmlarda moliyaviy hisobotlarni taqdim qilishlari, shuningdek, hisobotlarni taqdim qilish va ayrim moddalarini baholashda zarur talablarga rioya qilishga majburdirlar.

Buxgalteriya balansini asosiy hisobot shakli sifatida davlat organlari, korxona rahbariyati, korxona mulkdorlari, banklar va investorlar, kreditorlar va debitorlar oldida hisobot taqdim qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Korxona mablag'lari va ularning manbalarini guruhlash va umumlashtirish vositasi sifatida va ularni qiymat ifodasida aks ettirganligi hamda moliyaviy hisobot tarkibida asosiy o'rin tutganligi sababli buxgalteriya balansining turlari va shakllarini o'rganishning dolzarbligi oshib boradi.

Buxgalteriya balansining turlari va shakllarini turkumlagan holda o'rganish korxonaga buxgalterlik moliyaviy hisobotni yuritishning maqbul usulini tanlashga imkon beradi. Shu bois har xil vaziyatlar uchun buxgalteriya balansining turkumlanishini ko'rib chiqamiz.

Buxgalteriya balansining turkumlanishiga nisbatan soha mutaxassislari tomonidan turli xil yondashuvlar mavjud. Jumladan, M.S.Ribyantseva va Ye.A. Oksanichlar buxgalteriya balansini tuzish maqsadlaridan kelib chiqqan holda turli xil belgilar bo'yicha turkumlanishini keltirishgan. Buxgalteriya balansini turkumlash belgilari bo'yicha quyidagilarni qayd etishgan:

- buxgalteriya balansini tuzish vaqti bo'yicha;
- buxgalteriya balansida aks etgan ma'lumotlar bo'yicha;
- buxgalteriya balansini tuzish manbalari bo'yicha;
- buxgalteriya balansini axborotlari hajmi bo'yicha;
- buxgalteriya balansining tozaligi bo'yicha;
- korxona faoliyati tavsifi bo'yicha;
- mulkchilik shakllari bo'yicha;
- buxgalteriya balansini tuzish maqsadlari bo'yicha [1].

Rossiyalik mutaxassis M.A. Ryabova va N.A. Bogdanovlar tomonidan buxgalteriya balansini quyidagi belgilar bo'yicha turkumlashga e'tibor qaratish lozimligi ko'rsatilgan:

- tuzish vaqti bo'yicha;
- tuzish manbasi bo'yicha;
- tarkibi bo'yicha;
- aks ettiriladigan obyektlari bo'yicha;
- moddalarining tozaligi bo'yicha;

- ma'lumotlarni taqdim etish shakli bo'yicha [2].

Yuqorida keltirilgan mualliflar tomonidan bildirilgan fikrlarni tahlil qiladigan bo'lsak, buxgalteriya balansini turkumlashda e'tiborga olish kerak bo'lgan belgilar to'liq keltirilmagan.

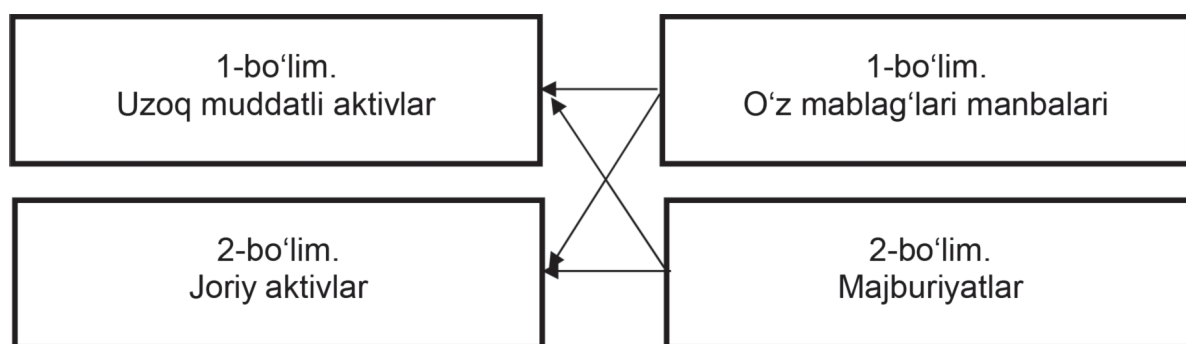
O'zbekistonlik olimlardan professor R.D. Dusmuratov balansning turlarini turkumlash bo'yicha quyidagi belgilarini ajratib ko'rsatgan:

- tuzish manbasi;
- mulkchilik shakli;
- axborotlar hajmi;
- tuzish vaqti;
- huquqiy maqomi;
- taqdim etilish vaqti;
- qayta tashkil etish tartibi;
- tuzilish shakli;
- soflik darajasi;
- faoliyat turi;
- tarmoqlar bo'yicha;
- tuzish usuli bo'yicha [3].

R.D. Dusmuratov tomonidan keltirilgan turkumlash belgilari boshqa mualliflar tomonidan keltirilgan turkumlash belgilariga nisbatan to'liqligi bilan ajralib turadi.

Rossiyalik mutaxassislar tomonidan buxgalteriya balansining tarkibi bo'yicha bildirilgan fikrlarda buxgalteriya balansi aktiv va passiv qismlardan iboratligi hamda aktiv qismi aylanmadan tashqari aktivlar va aylanma aktivlardan, passiv qismi esa kapital va rezerv, uzoq muddatli majburiyatlar va qisqa muddatli majburiyatlardan iboratligi keltirilgan [4].

O'zbekistonlik mutaxassislar, jumladan, R.D. Dusmuratov[5]ning ishlarida buxgalteriya balansi ikkita bo'limdan: aktiv va passivdan iborat bo'lib, balans aktivi, o'z navbatida, uzoq muddatli aktivlar va joriy aktivlar, passivi esa o'z mablag'lari manbalari va majburiyatlardan iborat.

1-rasm. Balans aktivi va passividagi bo'limlarning o'zaro bog'liqligi [6]

I.T. Abdukarimov va N.V. Tenlarning fikriga ko'ra, buxgalteriya balansi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Korxonaga tegishli mablag'larni aks ettiruvchi aktivlar.
2. Korxona ixtiyoridagi xususiy kapital (moliyaviy resurslar).

3. Aktivlarni xarid qilish natijasida vujudga kelgan, kelgusida tayinlanishi bo'yicha qaytarilishi zarur bo'lgan majburiyatlar [7].

I.T. Abdukarimov va N.V. Ten tomonidan bildirilgan ushbu fikrda buxgalteriya balansining tuzilishi ularni tahlil qilish nuqtayi nazaridan bildirilgan bo'lib, buxgalteriya balansining strukturasi to'liq ochib bermaydi.

Buxgalteriya balansi bo'limlari va moddalari joylanishining o'ziga xos qat'iy qonuniyatlari mavjud. Buxgalteriya balansining tarkibiy tuzilishi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002-yil 27-dekabrda 140-son "Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i bilan tasdiqlangan. Ushbu buyruqning 1-ilovasida buxgalteriya balansining shakli tasdiqlangan bo'lib, buxgalteriya balansi aktiv va passiv qismlardan iborat. O'z navbatida, aktiv qismi ikkita bo'lim: uzoq muddatli aktivlar va joriy aktivlar, passiv qismi esa o'z mablag'lari manbalari va majburiyatlar deb nomlangan bo'limlardan iborat [8].

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya balansi aktivi qismlari va moddalari aktivlarning likvidligi o'sib borishi tartibida joylashtirilgan. Buxgalteriya balansining 1-bo'limi "Uzoq muddatli aktivlar"da realizatsiya qilinishi nisbatan qiyin bo'lgan aktivlar, "Joriy aktivlar" deb nomlangan 2-bo'limida 1-bo'limda joylashgan aktivlarga nisbatan likvid hisoblangan aktivlar joylashgan, ya'ni ular osonlik bilan pulga aylantirilishi hamda qarzdorlikni so'ndirish uchun yo'naltirilishi mumkin. O'z navbatida, "Joriy aktivlar" bo'limining ichida ham aktivlar likvidlik darajasining oshib borishi tartibida joylashtirilgan [9].

Demak, buxgalteriya balansining tuzilishi bo'yicha mutaxassislar fikr bildirishda o'z davlatining buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar talablarini e'tiborga olishga harakat qilishgan.

Buxgalteriya balansining eng muhim jihatlaridan biri bu manfaatdor tomonlarga korxonaning mablag'lari va ularning manbalari, o'z aylanma mablag'lari, majburiyatlari, umuman olganda, moliyaviy holati haqida ma'lumot taqdim qilishidir.

Buxgalteriya balansining muhimligi va ahamiyati korxonaning aktivlari va passivlari harakati ustidan to'liq nazorat qilish, keyinchalik foyda olish maqsadida u yoki bu resurslarni ishlab chiqarishga jalb qilishning maqsadga muvofiqligini aniqlash, salbiy iqtisodiy hodisalarning oldini olish yoki oqibatlarini pasaytirish, moliyaviy barqarorlik va iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkoniyatini taqdim etishidan iborat. Ushbu maqsadlarga erishish uchun buxgalteriya balansi ma'lumotlaridan foydalanuvchilarni buxgalteriya balansi subyektlari deb nomlash mumkin.

Buxgalteriya balansi subyektlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1. Qonunchilik va ijro hokimiyati organlari.
2. Investorlar va aksionerlar.
3. Mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar.
4. Turli xil kreditorlar.

Buxgalteriya balansi ma'lumotlari foydalanuvchilarining turli xil ma'lumotlaridan foydalanadilar. Korxonaning joriy va kelgusidagi to'lovga layoqatliligi kabi ma'lumotlar mol yetkazib beruvchilar va kreditorlarni, korxonaning foydalilik darajasi aksionerlar va investorlarni, aylanma mablag'larning harakati va holati ichki foydalanuvchilarni qiziqtiradi. Bundan ko'rinadiki, buxgalteriya balansi ma'lumotlaridan foydalanuvchilarining ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojlari turli xil. Shundan

kelib chiqqan holda buxgalteriya balansini ma'lumotlarini shakllantirishga nisbatan ma'lum bir talablar ishlab chiqilgan.

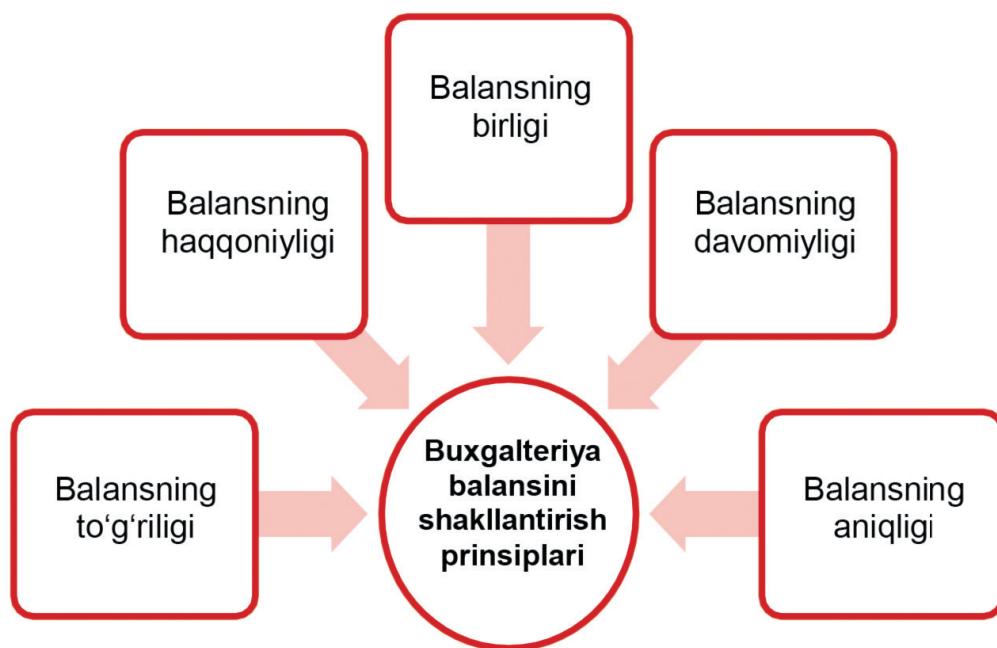
O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya balansiga nisbatan qo'yilgan talablar "Buxgalteriya balansini" nomli 15-sonli buxgalteriya hisobi milliy standarti bilan tartibga solinadi.

"Buxgalteriya balansini" nomli 5-sonli BHMS buxgalteriya balansini topshirish chog'ida oshkor qilinadigan axborotga qo'yiladigan talablarni belgilaydi [10]. Ushbu standartning 4-bandida "Buxgalteriya balansidagi barcha axborot to'g'ri oshkor qilinishi va foydalanuvchilarga tushunarli bo'lishi kerak"[11]ligi ta'kidlangan.

Ushbu 15-son BHMS O'zbekiston Respublikasida Buxgalteriya balansining mazmuniga hamda undagi axborotlarni shakllantirishga nisbatan talablarni tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblanganiga qaramasdan, buxgalteriya balansini tuzishda amal qilinadigan prinsiplar keltirilmagan.

Mamlakatimizdagi soha mutaxassislari hisoblangan A.A. Karimov, F.R. Islomov, A.Z. Avloqulov, R.D. Dusmuratov, D. Xolboev, I.K. Ochilov, D.X. Azlarov va boshqalarning ishlarida buxgalteriya hisobini tuzishda rioya qilinishi kerak bo'lgan prinsiplar keltirilgan bo'lib, moliyaviy hisobotni tuzishda amal qilinishi kerak bo'lgan umumiy talablar bayon qilingan [12].

O.V. Mamoshina buxgalteriya balansining ahamiyati uni shakllantirishning asosiy prinsiplarida o'z aksini topadi, deb ta'kidlagan hamda quyidagi asosiy prinsiplarni keltirgan. O.V. Mamoshinaning fikriga ko'ra, ushbu prinsiplarga amal qilishgina buxgalteriya balansining zarur funksionalligini ta'minlaydi [13]:

1-rasm. Buxgalteriya balansini shakllantirish prinsiplari [14]

Buxgalteriya balansini shakllantirish prinsiplarining mazmunini ko'rib chiqamiz:

1. Balansning to'g'riligi. Balansni shakllantirishning ushbu prinsipi ular asosida ko'rsatkichlar shakllanadigan hisob va dastlabki hujjatlarning ishonchlilikini ta'minlaydi. Agar qandaydir xo'jalik faktlari tegishli tarzda tasdiqlanmagan yoki noto'g'ri

rasmiylashtirilgan holatlar mavjud bo'lsa, korxona balansida chalkash (buzib ko'rsatilgan) ma'lumotlar aks ettiriladi.

2. *Balansning haqqoniyligi.* Ushbu prinsip hisob obyektlari bahosi bilan balansning tegishli satrlarida aks ettirilgan ma'lumotlar bilan muvofiqligini anglatadi.

3. *Balansning birligi.* Ushbu prinsip buxgalteriya balansini hisob va baholashning yagona prinsiplari asosida shakllanishini bildiradi.

4. *Balansning davomiyligi.* Balans shakllanishining ushbu prinsipi har bir keyingi balans o'zidan oldingi balans ko'rsatkichlaridan kelib chiqishini anglatadi. Misol uchun, o'tgan yil yakunlari bo'yicha yakuniy balans hisobot yili uchun boshlang'ich balans bo'lishi kerak.

Balansning aniqligi. Ushbu prinsip buxgalteriya balansini tuzgan hamda uni o'qiydigan va tahlil qiladigan shaxslarning barchasi tushunishi uchun qulayligi bilan izohlanadi.

Bizning fikrimizcha, buxgalteriya balansini shakllantirishda yuqoridagi prinsiplarga rioya qilish unda keltirilgan axborotlarning to'g'riligi, haqqoniyligi hamda taqqoslanuvchanligini ta'minlashga imkon beradi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijaslarini umumlashtirgan holda iqtisodiy adabiyotlarda buxgalteriya balansini turkumlashning belgilari bo'yicha yagona yondashuv mavjud emasligi haqida xulosa qilish mumkin. Buxgalteriya balansini turkumlash belgilari va turlari bo'yicha har bir muallifning o'ziga xos qarashi mavjud. Har bir davrda buxgalteriya balansini turkumlash belgilari axborotlarni shakllantirish va umumlashtirish talablari va prinsiplariga javob bergan bo'lsa-da, jamiyat rivojlanishi bilan birgalikda buxgalteriya hisobining kuzatuv obyektlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar ma'lumotlarini shakllantirishga yondashuvlar o'zgardi va shundan kelib chiqqan holda buxgalteriya balanslarini turkumlash belgilari ham o'zgarishlarga uchradi. Mualliflarning buxgalteriya balansini turkumlashga turli xil yondashuvlari bo'lishidan qat'i nazar, umumiy jihatni- tuzgan vaqtini ko'rsatish mumkin. Buxgalteriya balansini turkumlashga nisbatan qarashlarning umumiyligi balansning ma'lum bir sanada tuzilganligi va tuzish maqsadiga bog'liqligidir.

Shunday qilib, umumlashgan ko'rsatkichlarni shakllantirish va balansni tuzish maqsadlariga bog'liq holda istalgan xo'jalik yurituvchi subyekt buxgalteriya balansining turkumlash belgilarini ajratib ko'rsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рыбьянцева М.С., Оксанич Е.А. Актуальные вопросы формирования информации бухгалтерского баланса в современных условиях // Научный журнал КубГАУ, №71(07), 2011. <http://ej.kubagro.ru/2011/07/pdf/12.pdf>.

2. Рябова М.А., Богданова Н.А. Теория бухгалтерского учета: учебное пособие. – Ульяновск: УЛГТУ, 2009. – С. 158. 41 б.

3. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – T.: "Fan va texnologiya", 2013, – 476 b. 73 b.

4. Рябова М.А., Богданова Н.А. Теория бухгалтерского учета: учебное пособие. – Ульяновск: УЛГТУ, 2009. – С. 158. 40 б.; Глущенко А.В. Теория бухгалтерского учета: учебное пособие. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. – 134 с. 25-26 бетлар; Алексеева Г.Н. Теория бухгалтерского учета: Учебное пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. – С. 164. 27 б.; Астахов В.П. Теория бухгалтерского учета: Учебное пособие. Изд. 9-е, перераб. – Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2002. – С. 576. 108-111 б.

5. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – Т.: «Fan va texnologiya», 2013. – 476 b. 69 b.

6. Абдукаримов И.Т., Тен Н.В. Как распознать бухгалтерский баланс // Социально-экономические явления и процессы, № 1 (013), 2009. 5-17 с.

7. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сон “Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги буйруғи. <https://lex.uz/docs/821320>.

8. Бухгалтерия баланси. 15-сон бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2003 йил 12 мартдаги 45-сон буйруғи билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2003 йил 20 мартда 1226-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган. <https://lex.uz/acts/839065>

9. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013, 476 b. 336-337 b.; Каримов А.А., Исломов Ф.Р., Авлоқулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.; Xolboyev D. Moliyaviy hisob. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2016 – 236 b.; Очилов И.К., Азларов Д.Х., Авлоқулов А.З. Молиявий ҳисоб-т. Ўқув қўлланма. Т.: Тошкент молия институти. 2004. 328 б.

Мамошина О.В. Бухгалтерский баланс как основная форма бухгалтерской отчетности (часть 1) // Социально- экономические явления и процессы. –2015. – № 2(048). – С. 67-73.